

Dariusz Słapek

Retiarii - elementy morskie w rzymskich amfiteatrach?

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 50, 31-43

1995

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. L

SECTIO F

1995

Instytut Historii UMCS

DARIUSZ SŁAPEK

*Retiarii – elementy morskie w rzymskich amfiteatrach?**

Les rétiaires – ornements marins dans les cirques romains?

Kwestia typologii gladiatorów nie doczekała się zbyt obszernej i bogatej w jednoznaczne ustalenia literatury. Problem to w istocie niezwykle trudny i złożony. Dość zaszyfrować, iż materiał ikonograficzny i inskrypcyjny, w mniejszym stopniu zaś źródła literackie, dowodzą, iż różnice, stanowiące podstawę wyselekcjonowania 15–17 kategorii gladiatorów (być może nie jest to liczba kompletna), nie mogą być traktowane jako stałe i niezmiennie. Statyczne ujmowanie tych zagadnień, na zasadzie budowania swego rodzaju ponadczasowych modeli typów gladiatorów wydaje się z wielu względów niebezpieczne. Subtelne często różnice w uzbrojeniu i technice walki sprawiają poważne problemy w poprawnej klasyfikacji kategorii gladiatorów.¹ Jest ona szczególnie trudna dla fazy

*Tezy niniejszego artykułu zostały opublikowane w formie krótkiego komunikatu, *Retiarii – symbolika morska w igrzyskach gladiatorских*, [w:] *Morze w kulturze starożytnych Greków i Rzymian*, red. J. Rostropowicz, Opole 1995, s. 197–203.

¹Szerzej na ten temat patrz: R. Auguet: *Cruelty and Civilisation: The Roman Games*, London 1972, s. 73–80; A.S. Balil: *La ley gladiatoria de Itálica*, Madrid 1961, s. 106 i n.; D. Facenna: *Rilievi gladiatorii*, „Bulletino della Commissione Archeologica Communali di Roma” 1956–1958, XIX, s. 37–75; M. Grant: *Gladiatorzy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 47; G. Lafaye: *Gladiator* [w:] dalej: Ch. Daremberg, E. Saglio: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, (dalej: DAGR), T. II. 2., Graz 1963, s. 1583 i n.; P. J. Meier: *De gladiatura romana quaestiones se-*

geograficznego rozprzestrzeniania się igrzysk gladiatorских w świecie starożytnym i etapu jednoczesnego wchłaniania przez nie elementów narodowych, lokalnych, silniejszego oddziaływania na nie prawideł rynku, prawa zwiększającego się popytu, które nakazywało wręcz czynić śmierć bardziej prawdopodobną i widowiskową zarazem.²

Czy można zatem racjonalizować genezę, początki poszczególnych kategorii gladiatorów? Nie wydaje się, aby problem był równie złożony, jeśli chodzi o wszystkie etapy rozwoju igrzysk gladiatorских. Gladiatorzy kampańsko-lukańscy w IV wieku p.n.e. walczyli bowiem taką samą bronią i stosowali identyczną technikę walki, jak współcześni im wojownicy.³ W Rzymie, prawdopodobnie dopiero w ciągu II wieku p.n.e., pojawiły się dwie *armaturae*: Samnici i Gallowie. Być może również w tym czasie zaczęli występować Trakowie, choć często ich pojawienie się bywa datowane dopiero na I wiek p.n.e. Przypuszcza się, iż przynajmniej dwie pierwsze z wymienionych kategorii były swego rodzaju importem gotowych wzorców, odpowiednio, kampańsko-lukańskich i etruskich.⁴ Trakowie

lectae, Bonn 1881, s. 17 i n.; L. Robert: *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris 1941, s. 37–38, 80; G. Ville: *La guerre et le munus*, [w:] J. P. Brisson: *Problèmes de la guerre à Rome*, Paris 1969, s. 187–188.

² O rozprzestrzenianiu się igrzysk gladiatorских w okresie republiki i przemianach z tym związanych patrz: Auguet: *op. cit.*, s. 75; Robert: *op. cit.*, s. 13–15, 32–33, 241–248, 263–264; Lafaye; *op. cit.*, s. 1565 i n.; M. Clavel-Lévêque: *L'empire en jeux. Espace symbolique et pratique sociale dans le monde romain*, Paris 1984, s. 70; K. Hopkins: *Death and Renewal*, [w:] *Sociological Studies in Roman History*, vol. I., Cambridge 1983, s. 12 n.; K. Schneider: *Gladiatoren*, [w:] Pauly-Wissowa: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (dalej: PWRE), Suppl. III, Stuttgart 1918, szp. 762; A.S. Piganiol: *Recherches sur les jeux romains. Notes d'archéologie et d'histoire religieuse*, Paris 1923, s. 69 i n.; P. Veyne: *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976, s. 283 i n.; C. Nicolet: *The World of the Citizen in Republican Rome*, Berkeley, Los Angeles 1980, s. 344–345; Ville: *La gladiature en Occident dès origines à la mort de Domitien*, Paris 1981, s. 49–51, 55, 78, 176–180, 200–211, 214–215.

³ Ville: *La gladiature*, s. 19–35, 187–188; Piganiol: *op. cit.*, s. 126; S. Steingräber: *Grabmalerei in Unteritalien, Campanien, Lukanien, Apulien*, „Antike Welt” 1989, Bd. XX, s. 12–14; L. Friedländer: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, Bd. II., Leipzig 1920, s. 50.

⁴ A. Rouvert, Tite-Live: *Histoire Romaine*, IX, 40; *La description des armées samnites ou les pièges de la symétrie*, [w:] A. M. Adam: *Guerre et sociétés en Italie aux Ve et IVe siècles avant J. C.: Les indices fournis par l'armement et les techniques de combat*, Paris 1986, s. 98 i n.; E. Rawson: *The Antiquarian Tradition: Spoils and Representation of Foreign Armour*, [w:] W. Eder: *Staat und Staatlichkeit in der frühen römischen Republik*, Stuttgart 1990, s. 169 i n.; J. Rüpke: *Die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Stuttgart 1990, s. 20 i n. Na temat gladiatorów galijskich patrz: Ville: *La gladiature*, s. 40–42, 48; Id.: *La guerre*, s. 187–188; Lafaye: *op. cit.*, s. 35–36; Grant; *op. cit.*, s. 46; Piganiol: *op. cit.*, s. 69.

stanowili prawdopodobnie twór czysto rzymski, przykład kategorii narodowo-etnicznej, powstałej z zastosowania w igrzyskach gladiatorских uzbrojenia i metod walki ludów podbijanych przez Rzymian. Być może, iż Trakowie w pierwszej, raczej krótkotrwałej fazie rozwoju tej kategorii, byli jeńcami trackimi, zmuszonymi do udziału w igrzyskach.⁵ Zwyczaj ten, zgodnie z założeniem M. Clavel-Léveque o imperialno-symbolicznej roli *munera* i *venationes*, znajdował uzasadnienie w chęci metaforycznego ukazania pogardy Rzymian względem zwyciężonych oraz panowania nad nimi.⁶ Pewnego rodzaju ideologiczną podbudową tego mechanizmu wydaje się również podobieństwo broni i technik walki pierwszych kategorii gladiatorów do standardów legionowych. *Munera* miały bowiem nie tylko uczyć pogardy śmierci, ale też stanowić w pewnym sensie wzory stosowane w indywidualnym szkoleniu żołnierzy. Silny związek początkowego etapu rozwoju igrzysk gladiatorских skłonił wszak G. Ville'a do spektakularnego stwierdzenia, że „wojna karmiła *munus*”.⁷

Istotną cezurę w kształtowaniu kategorii gladiatorów wydaje się stanowić schyłek republiki rzymskiej. Nastąpiło wówczas wyraźne odejście, mimo trwającej ciągle militarnej ekspansji Rzymu, od tworzenia typów etniczno-narodowych oraz stopniowa rezygnacja ze standardów legionowych w sposobie uzbrajania i metodach walki gladiatorów. Tradycyjne *armaturae* ewoluowały lub powoli zanikały. Pojawiały się natomiast kategorie „fantazyjne”, choć sam „roboczy” termin na ich określenie nie musi bynajmniej oznaczać, we wszystkich przypad-

⁵ Ville: *La gladiature*, s. 218–219; Id.: *La guerre*, s. 189; Friedländer: *op. cit.*, s. 52–53; R. Kamienik: *Studia nad powstaniem Spartakusa*, Lublin 1984, s. 20–21; Auguet: *op. cit.*, s. 46; Lafaye: *op. cit.*, s. 1587. Jeśli chodzi o związki między pochodzeniem etnicznym gladiatorów i kategorią, w której walczyli, to istniały one prawdopodobnie jedynie w początkowym etapie rozwoju *armaturae* narodowych. Porównaj: A. Deman, M.-Th. Raepsaet-Charlier: *Notes sur la guerre de Spartacus. L'origine nationale de Spartacus et de ses compagnons*, „Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis”, 1981, XVII–XVIII, s. 83–86; Ville: *La gladiature*, 264–267; Clavel-Léveque, *op. cit.*, s. 69–70; Robert: *op. cit.*, s. 52–59; P. Sabbatini Tumolesi: *Gladiatoria I*, Accademia Nazionale dei Lincei, Estratto dei Rendiconti della Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche, ser. VIII, vol. XXVI, fasc. 7–12, 1971, s. 11 i n.

⁶ Clavel-Léveque: *op. cit.*, s. 64, 69–71, 79; Ville: *La gladiature*, s. 224–225; Hopkins: *op. cit.*, s. 10–11; Auguet: *op. cit.*, s. 195–196. Patrz także: J. Kolendo: *A la recherche de l'ambre Baltique. L'expédition d'un chevalier sous Néron*, Warszawa 1981, s. 38–39; J. Axer: *Filolog w teatrze*, Warszawa 1991, s. 71–88; J. Toynbee: *Animals in Roman Life and Art*, New York 1973, s. 18–21.

⁷ Ville: *La guerre*, s. 185–195; Id.: *La gladiature*, s. 228–229; Id.: *Les jeux de gladiateurs dans L'Empire chrétien*, „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire”, 1960, 72, s. 306–309; Clavel-Léveque: *op. cit.*, s. 63–64; Hopkins: *op. cit.*, s. 29; E. Baltrusch: *Die Verstaatlichung der Gladiatorenspiele* (Zu Ennod. pan. CSEL VI p. 284 Hartel), „Hermes” 1988, 116, s. 326 i n.; E. L. Wheeler: *The Hoplomachoi and Vegetius: Spartan Drillmasters*, „Chiron” 1983, 13, s. 10–11.

kach, zupełnie irracjonalnych lub wręcz perwersyjnych w charakterze motywów kreowania nowych typów gladiatorского uzbrojenia i związanych z nim technik walki. Faktem jest jednak, iż tradycyjne kryteria i zasady kształtowania kategorii gladiatorów, wynikające z owej imperialno-symbolicznej i edukacyjno-militarnej roli *munera*, zeszyły na dalszy plan.⁸ Podstawowe przyczyny tego zjawiska tkwiły oczywiście w dokonujących się w okresie schyłku republiki i początkach cesarstwa istotnych przemianach w charakterze, roli i znaczeniu rzymskich igrzysk gladiatorских. Przede wszystkim wprzęgnięcie *munera* do walki politycznej spowodowało swoisty pęd w kierunku zwiększenia ich wystawności i widowiskowości. To z kolei pociągało za sobą stopniową laicyzację walk gladiatorских; *munus* przekształca się w *spectaculum*. Nastąpiła dostrzegalna integracja programu widowiskowego igrzysk, przejawiająca się w swoistym wymieszaniu elementów widowisk o różnym charakterze i odmiennej genezie. Silny pierwotny związek *munera* z wojną został wyraźnie rozluźniony. Sami gladiatorzy, jeśli nie byli już zawodowcami, to przynajmniej stanowili specyficzną grupę zawodową, której baza rekrutacji w wielu płaszczyznach ogromnie się zróżnicowała. Ich trzodem przestali już być jeńcy wojenni, których uzbrojenie polegało na relatywnie prostym mechanizmie przeniesienia na areny ich narodowych technik walki i wyposażenia.⁹

Wydaje się, że należy odrzucić tezę o bardziej wyraźnych i szybkich przemianach typów gladiatorów we wschodniej części państwa rzymskiego i względnej stałości, w ciągu I wieku p.n.e., tradycyjnych *armaturae* na Zachodzie.¹⁰ Przeczy tej opinii choćby bogactwo kategorii gladiatorów wspomniana-

⁸ Clavel-Lévêque: *op. cit.*, s. 68–69; Ville: *La guerre*, s. 188–192; Meier: *op. cit.*, s. 44; Robert: *op. cit.*, s. 65–66; Auguet: *op. cit.*, s. 76. Określenie „fantazyjne”, być może nie do końca adekwatne, ma przede wszystkim mocno akcentować fakt, że u genezy pewnych kategorii gladiatorów leżała chyba w dużym stopniu własna inwencja lanistów, skłonnych uczynić wiele, aby *munera* były jak najbardziej atrakcyjne od strony widowiskowej oraz nie raziły pewną monotonią wynikającą z prezentowania ciągle tych samych typów uzbrojenia i technik walki.

⁹ Na temat ewolucji charakteru, funkcji i celów igrzysk gladiatorских patrz głównie: Ville: *La guerre*, s. 187–192; Id.: *La gladiature*, s. 15–17, 44–45, 72–78, 87, 116–119, 123–124, 168–172, 387–389; Clavel-Lévêque: *op. cit.*, s. 68, 80, 85; Robert: *op. cit.*, 19–20, 35–36, 309; Hopkins: *op. cit.*, s. 12, 16, 27–28; Veyne: *op. cit.*, s. 418–419, 574, 702; Baltrusch: *Regimen morum. Die Reglamentierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*, München 1989, s. 106–112; Nicolet: *op. cit.* s. 345–363; Z. Yavetz: *Plebs and Princes*, New Brunswick, Oxford 1988, s. 19–22; R. Kamienik: *Gladiatorzy i igrzyska gladiatorские w ostatnim wieku republiki rzymskiej*, „Rocznik Lubelski”, 1981/1982, XXIII/XXIV, s. 7–22.

¹⁰ Opinię Granta, *op. cit.*, s. 47, znacznie osłabia dowiedziona krzyżowa cyrkulacja gladiatorów w granicach całego państwa rzymskiego. Porównaj np. A. Garcia y Bellido: *Lápidas funerarias de*

nych w dziełach Marka Tulliusza Cyncera. Występują w tej epoce typy stopniowo zanikające, jak choćby *bustuarii*. Dostrzec można także kategorie tradycyjne, jakby standardowe, powstające głównie w oparciu o kryteria etniczno-narodowe: *Samnites*, *Galli*, *Thraces*. Pojawiają się jednakże typy o nowym, nieco odmienionym od tradycyjnych charakterze: *andabatae*, *essedarii*, *equites*, *provocatores*, *mirmillones*, być może *secutores* i *paegniarii*.¹¹ Prawdopodobnie wielość wymienionych kategorii była jedną z przyczyn upowszechnienia się już w okresie końca republiki, wykazów, spisów gladiatorów, swego rodzaju programów igrzysk, prezentujących pary gladiatorów zestawianych w kolejnych pojedynkach.¹²

Niestety, wśród wymienionych kategorii gladiatorów występujących prawdopodobnie w połowie I wieku p.n.e., brak *retiarum*. Fakt pojawienia się wówczas *mirmillones* nie może bezpośrednio dowodzić istnienia ich tradycyjnych rywali, bowiem Cynceron wyraźnie wskazywał, że przeciwnikiem myrmilionia był wtedy gladiator tracki.¹³ Odrzucić należy również opinię De Robertisa, iż w okresie schyłku republiki w Puteoli funkcjonowało *collegium retiarum* identyfikowane przez włoskiego historyka z organizacją skupiającą specyficznie walczących i uzbrojonych gladiatorów.¹⁴ Z dużym prawdopodobieństwem jednak, mimo bra-

gladiadores, „Archivo Espanol de Arqueologia”, 1960, XXXIII, s. 123–144; A. Balil: *Su glis pettacoli di anfiteatro*, [w:] *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire offerts à A. Piganiol*, vol. I, Paris 1966, s. 361 i n.

¹¹ Cincero: *In Pisonem*, 19 (*bustuarius*); *Pro Sestio* 134 (*provocator*); *Philippicae*, 6; *De provinciis consularibus*, IV, 9 (*Thraex*); *Phil V*, 20; VI, 10; VI, 13; XII, 20 (*mirmillo*); *Epistulae ad Familiares*, VII, 10, 2, 11 (*andabata*, *essedarius*?); *Ad Familiares*, VII, 6, 23 (*essedarius*); *Pro Sestio*, 134; *Tusc. disp.*, II, 41; *De oratore*, III, 23, 86 (*Samnita*); *Ad Familiares*, VII, 1, 3, 9 (*armatura varia*). Istnieją poważne podstawy, aby twierdzić, iż u Cyncera pojawiła się też pierwsza wzmianka na temat *secutores*. Por. A. A. Imholtz: *Gladiatorial Metaphors in Cicero Pro Sex. Roscio Amerino*, „The Classical World” 1972, 65,7, s. 229–230; Ville: *La gladiature*, s. 277 nota 113. Na temat *paegniarii* w epoce republiki patrz: Robert: *op. cit.*, s. 264; M. H. Crawford: *Roman Republican Coinage*, vol. II, Cambridge 1975, s. 308. Znakomita większość wymienionych kategorii gladiatorów nawiązywała do typów standardowych (modyfikowanych w mniejszym lub większym zakresie) przede wszystkim poprzez poszukiwanie pierwowzorów na ówczesnym polu bitwy. Jedynie *andabatae* prawdopodobnie, nie znajdowali odpowiednika w realiach pola walki.

¹² Cincero: *Ad Familiares*, II, 8, 1, 1; *Philippicae*, II, 97.

¹³ Cincero: *Philippicae*, VI, 13; VII, 17. Por. J. M. Roddaz: *Lucius Antonius*, „Historia”, B. XXXVII, H. 3, 1988, s. 330–333; Ville: *La gladiature*, s. 255, 343.

¹⁴ F. M. De Robertis, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo Romano*, Bari 1974, vol. I, s. 72–73; Id.: *Il fenomeno associativo nel mondo Romano. Dai collegi della repubblica alle corporazioni del basso Impero*, Napoli 1955, s. 30–34. Tezę tę jednoznacznie odrzucił J. Linderski: *Państwo a kolegia*, Kraków 1961, s. 12. Wątpliwości na temat takiej interpretacji zaprezentowali już J. P. Waltzing: *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les ro-*

ku argumentów przemawiających wprost za istnieniem *retiarrii* już w połowie lub końcu I wieku p.n.e., biorąc pod uwagę cechy rozwoju igrzysk gladiatorских okresu schyłku republiki, można chyba datować początki tej oryginalnej kategorii na epokę „złotego wieku” rozwoju *munera*.¹⁵

Identyfikacja typu *retiarrii* nie nastęrcza większych problemów. Relatywnie dużo wiadomo na temat ich uzbrojenia i techniki walki, gdyż stanowili bardzo popularny motyw w sztuce prezentującej sceny z walk gladiatorских. Można chyba nawet twierdzić, iż z owych fantastycznych kategorii gladiatorów cieszyli się największym uznaniem autorów malowideł, mozaik, płaskorzeźb i elementów dekoracyjnych wielu przedmiotów codziennego użytku.¹⁶

Źródła literackie przynoszą nieco informacji na temat statusu *retiarrii* w relacji do pozostałych typów gladiatorów i podziałów wewnętrznych w łonie samych *siecierz*zy, tzw. *tunicati* i *sublicati*. Dość powiedzieć, że pozycja kategorii *retiarrii* była na tyle niska w tej swego rodzaju hierarchii kategorii gladiatorских, że nawet, według Artemidora, sen o walce z sieciarzem wróżył żonę ubogą i ...uległą nie tylko wobec męża.¹⁷

Pewne dyskusje wzbudza natomiast problem genezy tej kategorii gladiatorów i przesłanek stanowiących rodzaj ideologicznych podstaw jej powstania. Wydaje się, iż czytelna symbolika uzbrojenia i techniki walki *retiarrii* pozwala ten typ gladiatorów traktować nieco inaczej niż pozostałe „fantazyjne” kategorie, w przypadku których racjonalizowanie ich genezy prowadzić może często na manowce. Atrybuty *retiarrii*, trójzab i sieć, odgrywają znaczące miejsce w kultu-

mains depuis les origines jusqu' à la chute de l'Empire d'Occident, vol. III, Roma 1968, s. 2 oraz W. Liebenam: *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*, Leipzig 1890, s. 122.

¹⁵ Ville: *La guerre*, s. 192; Id.: *La gladiature*, s. 87–88.

¹⁶ Technika walki *retiarrii*: J. Colin: *Sobriquets de métier chez gladiateurs rétiaires*, „Les Études Classiques”, 1954, XXII, s. 24–30; Id.: *Juvénal, les baladines et les rétiaires d'après le manuscrit d'Oxford*, „Atti della Accademia delle Scienze di Torino”, 1952–1953, 87, s. 48–55; Meier: *op. cit.*, s. 28–31. *Retiarrii* jako motyw w sztuce: S. Aurigemma: *I mosaici di Zliten*, Roma, Milan 1926, s. 131–201; H. Wollmann: *Retiarier – Darstellungen auf römischen Lampen*, Römische Mitteilungen, 1917, *passim*; P. Wuilleumier, A. Audin: *Les médaillons d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône*, Paris 1952, s. 39, 87; Robert: *op. cit.*, s. 35–37.

¹⁷ Colin: *Juvénal*, s. 1–72; S. G. Owen: *On the tunica retiarrii*, „The Classical Review”, 1905, XIX, s. 354–357; M. D. Reeve: *Gladiators in Juvenal Sixth Satire*, „The Classical Review”, 1973, XXIII, s. 124–125; S. M. Cerutti, L. Richardson Jr.: *The retiarrius tunicatus of Suetonius, Juvenal and Petronius*, „American Journal of Philology”, 1989, 110, 4, s. 590–593. Artemidoros: *Oncirokritika*, II, 32, „Walka z sieciarzem oznacza małżeństwo z kobietą ubogą, występną i namiętną do szaleństwa, która oddaje się każdemu, kto ją zechce” (przekład I. Żółtowska).

Ryc. 1. Galerus znaleziony w Pompejach. Na podstawie Lafaye, *Gladiator*, s. 1586, syg. 3580
Fig. 1. Le galerus retrouvé à Pompéi. D'après Lafaye, *Gladiateur*, p. 1586

rze, religii i sztuce nie tylko starożytnych Rzymian.¹⁸ Oceniane w sposób czysto utylitarny, stanowią podstawowe narzędzia służące do łowienia ryb, choć antyczny rybak nigdy nie stosował ich jednocześnie w tym samym etapie połowu. Specyficzne uzbrojenie sieciarza i wykorzystywana przez niego metoda walki polegająca na umiejętnym użyciu sieci nieodparcie nasuwają wrażenie, iż widzowie amfiteatrów mieli przed oczyma obraz rybaka, ukazaną symbolicznie scenę połowu ryb.¹⁹ To skojarzenie było wyraźniej dostrzegalne w pojedynku sieciarza z myrmylionem, którego hełm wieńczył wizerunek ryby. Jeden z napisów pompejańskich określił myrmylioną wprost mianem człowieka-ryby. Nie sposób nie przytoczyć za Festusem i Marcjalisem pieśni, czy też wypowiedzianej przez sieciarza słownej zaczepki skierowanej do jego rywala: „*Non te peto, piscem peto, quid me fugis, Galle*”.²⁰ Znaleziony w Pompejach galerus, stanowiący istotną część ochrony głowy, karku i lewego ramienia sieciarza, ozdobiony jest wizerunkiem kraba, kotwicy, wiosła sterowego i prawdopodobnie delfina (ryc. 1).²¹

¹⁸ A. Reinach: *Tridens*, [w:] DAGR, T. V., s. 441–442; Lafaye: *Piscatio*, [w:] DAGR, T. IV. 1., s. 490–491; E. Pottier: *Rete*, [w:] DAGR, T. IV. 2., s. 853. Por. J. Jundziłł, *Rybolówestwo morskie w okresie cesarstwa rzymskiego*, „Nautologia”, z. 3, 1983, s. 43; Id.: *Rzymianie i morze*, Bydgoszcz 1991, s. 107–108.

¹⁹ Lafaye: *Gladiator*, s. 1585, „Il n'est pas douteux que l'équipement et la manoeuvre du pêcher aient servi de modèle lorsqu'on organisa les premiers rétiaires”; A. Ernout, A. Meillet: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire de mots*, Paris 1958, s. 572; Grant: *op. cit.*, s. 50; Auguet: *op. cit.*, s. 56; Pottier: *op. cit.*, s. 853.

²⁰ Festus: s. 285 ed. Müll.; Martialis: VIII, 75, 15–16. Por. Ville: *La gladiature*, s. 408; M. J. Siergiejko: *Žizń drievniewo Rima. Oczerki byta*, Moskwa 1963, s. 236.

²¹ Lafaye: *Gladiator*, s. 1586; Robert, *op. cit.*, s. 66–67. Wizerunek ryby na galerusie pompejań-

Istotny z punktu widzenia argumentacji za symboliką morską, leżącą być może u genezy *retiarii*, wydaje się także sposób, w jaki Marcjalis zaprezentował jednego ze sławnych w jego epoce mistrzów areny: *Hermes aequoreo minax tridente*. Określenie *aequoreus*, czyli „morski”, znane także z inskrypcji, stosowane było prawdopodobnie jako swego rodzaju synonim terminu *retiarius*. Sądzić można, iż w odniesieniu do gladiatorów powstał on na podobnej zasadzie, jak i inne synonimiczne określenia gladiatorów, wskazujące i charakteryzujące miejsce oraz okoliczności ich pojedynków: *arenarii*, *naumachiarii*.²²

Wydaje się, iż nie należy lekceważyć wyraźnych morskich akcentów towarzyszących pojedynkom *retiarii* – *mirmillones*. Czy stanowią one jednak wystarczające argumenty w próbach tworzenia swego rodzaju idei morskiej leżącej u podstaw powstania tej kategorii gladiatorów? Trudno bowiem w tym wypadku, biorąc choćby pod uwagę raczej obojętny stosunek Rzymian do zawodu rybaka, mówić o przyznaniu mu w ten specyficzny sposób jakiegoś szczególnego znaczenia.²³ Bardziej prawdopodobne wydaje się, iż w początkach typu *retiarii* istotną rolę odegrało odniesienie symboliki z nim związanej do ważnej i, co istotne, powszechnej czynności łowienia ryb, traktowanej też jako rodzaj sportu, a nawet walki.²⁴ Nie wydaje się, aby kwestia ta była możliwa do jednoznacznego i bezdyskusyjnego rozstrzygnięcia. Zgodzić się wypada jedynie z opinią, iż technika połowu ryb służyła pewnie jako ogólny model, według którego organizowano pierwsze walki *retiarii*. Nie należy jednak zapominać, iż w Grecji znana była me-

skim przypomina nieco tę widniejącą zwykle na hełmie myrmyliona (ryc. 2). Myrmylion, w odpowiedzi na prowokujące zaczepki sieciarza zwykł, według Kwintyliana, *De oratore*, VI, 3, 61, odpowiadać: *vivum capere vult*. Być może zatem symboliczny połów w scenie ich pojedynku miał jakby charakter obustronny i myrmylion starał się dosięgnąć ryby widniejącej na uzbrojeniu sieciarza.

²² Martialis: V, 24, 12; Arnobius: *Adversus Gentes*, VI, 12; CIL, X 1927. Por. *arenarii*, CIL, XIII, 3641; XI, 862; *naumachiarii*, Suetonius: *Claudius*, 21; Tacitus: *Annales*, XII, 56–57; *ursuarii*, CIL, XIII, 5243.

²³ Nie wydaje się także, że możliwe jest znalezienie argumentów na związki Neptunaliów, takich swiąt jak *ludi piscatorii*, czy nawet rzymskich naumachii z genezą kategorii *retiarii*. Por. Jundziłł: *Rzymianie i morze*, s. 68–69, 125; Id.: *Naumachie, pokazowe bitwy morskie starożytnych Rzymian*, „Nautologia”, 1984, z. 2, s. 29–36; D. Słapek: *Charakter i rola naumachii rzymskich w rozwoju igrzysk gladiatorских*, [w:] J. Jundziłł: *Morze w imperium Rzymu*, Bydgoszcz 1993, s. 161–175; G. Traversari: *Gli spettacoli in acqua nel teatro trado-antico*, Roma 1960, s. 108–114; J. Rougé: *La marine dans l'Antiquité*, Lyon 1975, s. 47–49, 206–210; G. Dumézil: *Fêtes romaines d'été et d'automne suivi de dix questions romaines*, Paris 1975, s. 25–31; W. W. Fowler: *The Roman Festivals of the Period of the Republic*, London 1916, s. 173, 185–187.

²⁴ Por. A. J. Butler, D. Litt: *Sport in Classic Times*, New York 1930, s. 118–130; J. Aymard: *Essai sur les chasses romaines à la fin du siècle des Antoninus*, Paris 1951, s. 207 i n.; Lafaye: *Piscatio*, s. 493 i n. Por. także przyp. 19.

toda pojedynku wojowników, polegająca na zarzuceniu na zaskoczony przeciwnika ukrytej pod tarczą sieci. Ten sposób walki nie był stosowany powszechnie. Raczej trudno, w związku z tym, uznać go za pierwowzór techniki i uzbrojenia stosowanego przez typ *retiarii*.²⁵

Ważkim argumentem za morską symboliką pojedynku sieciarza i myrmyliona byłoby udowodnienie, że obie kategorie pojawiły się jednocześnie w formie świadomego jednorazowego aktu twórczego o z góry, w tym wypadku, określonym celu i symbolice. Nie ma wątpliwości, jeśli chodzi o wywodzenie myrmyliona od kategorii gladiatorów galijskich. Istnieją natomiast spory na temat datowania początków tej transformacji. Jest kilka dowodów na to, że myrmylion występował już w epoce Cycerona. Meier, a za nim G. Ville przypuszczali nawet, iż wyrażenie *mirmillonica scuta*, znane z Festusa, przypisać należy Lucyliuszowi, poecie rzymskiemu (180–ok. 102 p.n.e.). Pojawienie się myrmyliona należałoby zatem przesunąć być może na drugą połowę II wieku p.n.e.²⁶ Wydaje się, iż przemawiają za tym także inne racje. *Mirmillones*, jako kategoria gladiatorów, mieli pewne znaczenie wojskowe. W armii rzymskiej, jeszcze w okresie cesarstwa, wykorzystywano stosowaną przez nich technikę obronną: *in modum mirmillonium*. Natomiast kategorie powstające u schyłku republiki i w początkach cesarstwa, jako typy fantazyjne oderwane od realiów prawdziwego pola walki, były tego charakteru pozbawione.²⁷ Jest zatem dość prawdopodobne, iż *mirmillones* pojawili się wcześniej niż *retiarii*.

Niestychanie trudno odtworzyć różnice w uzbrojeniu i technice walki między gladiatorami galijskimi i kategorią *mirmillones*. Jedyne uchwytne szczegóły, pomijając fakt postępowania się przez myrmylionów tarczą, dotyczy wizerunku ryby umieszczonej na ich hełmach, od której wywodzi się nazwa tej zagadkowej kategorii (ryc. 2).²⁸

Identyfikacja ryby, ważna z punktu widzenia określenia właściwej symboliki faktu umieszczenia jej na uzbrojeniu gladiatora, nie jest sprawą łatwą. Występuje ona bowiem pod wieloma podobnie brzmiącymi nazwami: *mormyros*, *mormylos*, *murma*, *mormo*, *mormyrus*. Bogata literatura antyczna, grecka i łacińska, dotycząca ryb, przynosi na jej temat bardzo niewiele informacji, szczególnie zaś takich, które pozwoliłyby wyjaśnić, dlaczego właśnie ona dała nazwę kategorii gla-

²⁵ Lafaye: *Gladiator*, s. 1585; Pottier, *op. cit.*, s. 852.

²⁶ Festus, 284–285; Meier: *op. cit.*, s. 35–36; Ville: *La gladiature*, s. 35–42, 48; Id.: *La guerre*, s. 187–188.

²⁷ Ammianus Marcellinus: XVI, 12, 49; XXIII, 6, 83. Patrz także, Ville: *La guerre*, s. 191–193.

²⁸ Por. Lafaye: *Gladiator*, s. 1587; Grant: *op. cit.*, s. 47; Siergiejenko: *op. cit.*, s. 235; Ernout, Meillet: *op. cit.*, s. 423; A. Forcellini: *Totius Latinitatis Lexicon*, Prati 1868, T. IV., s. 137.

Ryc. 2. Mormyrus na hełmie myrmiliona. Na podstawie R. Wood, M. Wheeler, *L'Afrique Romaine en couleur*, Grenoble 1966, s. 75, pl. 18
 Fig. 2. Le mormirus sur le casque d'un mirmillon. D'après R. Wood, M. Wheeler, *L'Afrique Romaine en couleur*, Grenoble 1966, p. 18

diatorów. Na podstawie współczesnych ustaleń ichtologów wymienione wyżej greckie nazwy można kojarzyć z rzędem *Mormyriformes* i dwoma podrzędami *Gymnarchoidei* i *Mormyroidei*, znanymi w języku polskim pod nazwą mruki.²⁹

W cytowanych już uwagach Cyserona na temat pojedynków gladiatorskich, w których aktywny udział brał Lucjusz Antoniusz, brat triumwira Marka Antoniusza, była mowa o walce toczonej między myrmilionem i gladiatorem trackim. W takim pojedynku symbolika morska reprezentowana przez myrmiliona wyda-

²⁹ G. Nikolski: *Ichtiologia szczegółowa*, Warszawa 1970, s. 235–237; W. Załachowski: *Ryby – zwierzęta świata*, Warszawa 1992, s. 204–207. Należy jednak wyraźnie zwrócić uwagę na dominujące w literaturze przekonanie, że *mormyrus* to ryba morska. Por. np. Lafaye: *Gladiator*, s. 1587, „un poisson de mer”. Sugestia autora kojarząca tę rybę z mrukiem nilowym, związanym w starożytnym Egipcie z kultem zmarłych, wymaga jeszcze dodatkowych ustaleń. Próba zebrania argumentów za taką właśnie koncepcją jest oddany przez autora do druku artykuł „Egipska ryba i rzymskie igrzyska pogrzebowe”, Materiały z VIII Lubelskich Seminariów Antropologicznych, Lublin, 24–26. 04. 1996.

je się mniej czytelna lub zgoła odmienna, niż w walkach gladiatora z rybą na hełmie z sieciarzem uzbrojonym w trójzęb i sieć. Jakież zatem znaczenie mogło mieć umieszczenie na hełmie gladiatora wizerunku ryby wówczas, gdy prawdopodobnie nie było jeszcze kategorii *retiarii*?

Wśród ludów basenu Morza Śródziemnego ryba była często składana w darze zmarłemu, jako jego pokarm i jednocześnie wyraz kultu. Ryby kojarzono bowiem powszechnie ze światem podziemnym, światem zmarłych.³⁰ Niezwykle ciekawych informacji na ten temat dostarczają zwyczaje mruków z rodziny *Mormyridae*. Żyją one w wodach mętnych, zamulonych i unikają światła dziennego, zdając się całkowicie na orientację według zmysłu elektrycznego. Te ich cechy sprawiły, iż w starożytnym Egipcie mruki były czczone jako te ryby, o których sądzono, że zjadły rzucone do Nilu szczątki zamordowanego Ozyrysa. Związane były zatem z kultem zmarłych. Ich wizerunkami zdobiono nie tylko groby, ale także amulety i inne akcesoria kultu.³¹ Być może zatem to właśnie symboliczne znaczenie mruków sprawiło, iż pojawiły się one w ścisłym związku z pogrzebowymi w swym pierwotnym charakterze igrzyskami gladiatorskimi, zdobiac częścią uzbrojenia jednej z kategorii gladiatorów.

Wydaje się, iż postępująca laicyzacja *munera* w okresie schyłku republiki i początkach pryncypatu, ich ewoluowanie w kierunku coraz większej widowiskowości, przyczynić się mogły do utraty czytelności, braku zrozumienia dla wyraźnej początkowo symboliki ryby na hełmie gladiatora. Prawdopodobnie spowodowało to z kolei dokonującą się we wspomnianym okresie przemianę, transformację znaczeniową, polegającą na zestawieniu w walczące pary starej kategorii *mirmillones* i nowej, *retiarii*. Stworzono w ten sposób, zgodnie z ogólnym kierunkiem przemian charakteru igrzysk, wyraźną i zrozumiałą aluzję do zupełnie świeckiej, acz powszechnej i popularnej czynności łowienia ryb. Zakładać bowiem można, iż gdyby od samego początku łączenie w pary typu *mirmillones* i *retiarii* miało symbolizować jedynie łowienie ryb, to prawdopodobnie wykorzystano by do tego celu zupełnie inny gatunek ryb, przypuszczalnie bardziej znanych, groźnych, których pokonanie traktować można by było w sensie przenośnym, jako zwycięstwo człowieka nad siłami przyrody, żywiołem morskim.

Zatem istotną kwestią z punktu widzenia siły i wiarygodności tezy o symbolicznym, morskim charakterze pojedynków *retiarii*–*mirmillones* staje się niewąt-

³⁰ F. Cumont: *Ichthys*, [w:] PWRE, Stuttgart 1916, B. IX., s. 844–850; Fowler: *op. cit.*, s. 308–309; M. Wańczowski: *Księga żałoby*, Opole 1993, s. 303.

³¹ Załachowski: *op. cit.*, s. 206.

pliwie wyjaśnienie problemu stałości, regularności w zestawianiu do walki właśnie tych typów gladiatorów. Wiele wskazuje na to, że nie stanowiło ono powszechnie stosowanej zasady i trwałego schematu. Myrmylion mógł bowiem walczyć z kilkoma innymi kategoriami gladiatorów. G. Lafaye stwierdził, iż po I wieku p.n.e. przykłady pojedynku *retiarius contra mirmillo* należały już do rzadkości.³² Stosunkowo szybko stałym, zwyczajowym przeciwnikiem dla sieciarza został nowy typ gladiatora – *secutor* i opisany przez L. Roberta *contraretiarius*. Należy podkreślić, iż istnieją pewne podstawy, aby pojawienie się sekutorów datować już na schyłek republiki rzymskiej. Niezależnie od toczącej się dyskusji na temat przypuszczalnej synonimiczności terminów *secutor* i *contraretiarius*, ważne wydaje się zwrócenie uwagi na fakt, że z żadnym z noszących te nazwy typów gladiatorów nie można łączyć jakichś atrybutów, które wskazują na ich symboliczne związki z morzem. Sekutor nie był bowiem emanacją myrmylona, wywodzi się wprost od Samnity, który w swoim uzbrojeniu z pewnością nie miał żadnych „elementów morskich”.³³ Wydaje się, że choć kategoria *mirmillones* ciągle istniała w okresie cesarstwa, to stopniowo przestawała być kojarzona jedynie z atrybutem leżącym u genezy ich nazwy – rybą. Nazwy samej ryby nie wymienił już Festus. Widzowie, wierni zwolennicy kategorii gladiatorów z wizerunkiem ryby na hełmie, przybrali swoją nazwę, *scutarii*, bynajmniej nie od ryby, lecz tarczy (*scutum*), która wydawała im się wówczas najbardziej charakterystyczną częścią uzbrojenia faworyzowanego przez nich typu zawodników.³⁴

Wydaje się, iż przedstawione wyżej uwagi służyć mogą pewnemu odmiennemu od tradycyjnego spojrzenia na kwestię symboliki morskiej w pojedynkach *retiarum–mirmillones*. Sądzić bowiem można, że brak synchronizmu w pojawieniu się tych dwu typów gladiatorów pozwala odrzucić tezę o leżącej u podstaw ich powstania jakiejś wyraźnej „idei morskiej”. Ryba na hełmie prawdopodobnie starszej kategorii gladiatorów nawiązywała raczej do charakteru pogrzebowego walk gladiatorских. Stopniowa laicyzacja *munera* pozbawiła stopniowo typ *mirmillones* czytelnej i powszechnie zrozumiałej symboliki. W okresie wyraźnego ewoluowania igrzysk ku coraz większej widowiskowości i dominacji związanych z tą tendencją odmiennych od tradycyjnych kryteriów w kreowaniu nowych typów gladiatorów pojawiła się kategoria *retiarum*. Zestawienie jej w walce z kate-

³² Lafaye: *Gladiator*, s. 1586–1588. Także inni autorzy podkreślają, iż *mirmillo* nie był nigdy jedynym przeciwnikiem sieciarza. Patrz: Robert: *op. cit.*, s. 66–73; Meier: *op. cit.*, s. 37, 40–42; Auguet: *op. cit.*, s. 68–73, 76; Grant: *op. cit.*, s. 50; Colin: *Sobriquets*, s. 24–29; Id.: *Juvenal*, s. 48–55.

³³ Robert: *op. cit.*, s. 40, 54, 65, 68, 79; Meier: *op. cit.*, s. 19; Lafaye: *Gladiator*, s. 1584; Auguet: *op. cit.*, s. 77–78; Grant: *op. cit.*, s. 47; Siergiejenko: *op. cit.*, s. 234.

³⁴ Festus: 285; Amminius Marcellinus: I, 5. Por. Ville: *La gladiature*, s. 443–444.

powszechnej czynności łowienia ryb. Żywotność nowej symboliki okazała się chyba niezbyt wielka, gdyż okres regularnego występowania w pojedynkujących się parach *retiarii–mirmillones* był raczej krótki. Pewnej patologizacji, w relacji do pierwotnie założonego modelu, ulegała także technika walki i uzbrojenie samych sieciarzy. Często, miast trójzęba, posługiwali się oni widłami z czterema lub pięcioma zębami lub zwykłymi włóczniami i dzidami stosowanymi również przez inne kategorie gladiatorów.³⁵ Była to pewnie ucieczka przed monotonią i schematyzmem pojedynków, choć dowodzić ona może również niewielkiej trwałości symboliki morskiej w rzymskich igrzyskach gladiatorских.

RÉSUMÉ

Les rétiaires comme catégorie de gladiateurs ont apparu certainement à la fin de la république romaine, lorsqu'on a abandonné l'idée de constituer des groupes de combattants selon leur origine ethnique. Pourtant, la question des facteurs «idéologiques» qui ont déterminé la genèse de cette catégorie demeure ouverte. L'armement spécifique et la technique de combat des rétiaires font penser que leurs luttes avec les mirmillons (dont les casques étaient ornés de représentations de poissons) figuraient symboliquement les scènes de la pêche. Mais afin d'accepter cette hypothèse, il faudrait prouver que les deux catégories de combattants *retiarii contra mirmillones* ont apparu simultanément comme réalisation d'un projet unique, qui aurait déterminé leur finalité et leur symbolique. Il y a tout lieu de croire tout de même que les débuts des mirmillons remontent au II-e siècle av. J.Ch., donc l'époque de loin antérieure à celle qui a vu apparaître les rétiaires. La représentation du poisson sur le casque du mirmillon aurait donc eu une autre justification. En effet, à l'époque antique, les poissons étaient souvent associés à l'autre monde (l'espèce de poissons qui ornent les casques des mirmillons étaient vénérés en Egypte dans le cadre du culte d'Osiris, dieu des morts). Peut-être cette façon d'orner des parties d'armures de gladiateurs était une allusion au caractère originellement funéraire des combats. La laïcisation des jeux au I-er siècle av. J.Ch. et leur évolution tendant vers un simple spectacle ont privé les mirmillons de symbolique intelligible encore au II-e siècle av. J. Ch. Les nouvelles catégories «fantasistes» de gladiateurs à l'époque de la fin de la république ont fait se rencontrer dans le cirque les mirmillons et les rétiaires en leur donnant une nouvelle dimension et un sens différent. Le «symbolisme marin» des luttes des *retiarii contra mirmillones* n'a pas duré, la période où ils s'affrontaient étant plutôt brève.

³⁵ Auguet: *op. cit.*, s. 74; Robert: *op. cit.*, s. 46, 67, 82; Lafaye: *Gladiator*, s. 1986; Ville: *La guerre*, s. 192; Pottier: *op. cit.*, s. 853.